

ADNAN ČIRGIĆ

Matica crnogorska

Institut za crnogorski jezik i jezikoslovlje "Vojislav P. Nikčević"

"ZAMJENA JATA" U STAROPODGORIČKOME GOVORU

Autor daje prikaz specifične "zamjene jata" u podgoričkome govoru, koja je uslovila strogu jezičku distinkciju između pripadnika različitih konfesija u ovome gradu (muslimana i hrišćana). Posebna pažnja posvećena je ikavici podgoričkih muslimana kao pojavi koja je izazvala različita tumačenja autorā budući da je njeno postojanje atipično u Crnoj Gori kao prepoznatljivo ijekavskoj zemlji. Poslije interpretacije svih dosadašnjih tumačenja ove pojave, autor daje sopstveno objašnjenje zaključujući da je riječ o autohtonome glasovnom procesu.

KLJUČNE RIJEČI: *Podgorica, crnogorski jezik, govor, ikavica*

Podgorički govor pripada zetskopodgoričkoj grani jugoistočne skupine crnogorskih govora.¹ Pored niza karateristika² koje ovaj govor na mikroplanu izdvajaju iz rečene govorne grane i govorne skupine, karateristična je jedna pojava koja je uslovila jasnu jezičku podvojenost između (autohtonih) pripadnika različitih religija. Riječ je o ikavskoj "zamjeni jata" podgoričkih muslimana po kojoj se oni jasno odlikuju od svojih hrišćanskih sušeda, u prvom redu pravoslavaca, ali i od ostalih govornika s crnogorskoga jezičkog terena. Ostali slučajevi "zamjene jata", o kojima će takođe biti riječi, manje se razlikuju od stanja u okolnim crnogorskim govorima.

GRUPA JE (KRATKO Љ)

Grupa *je* (kratko Љ) u standardnome jeziku crnogorskom, kad se nađe ispred -o (<-l), daje *i*. Ovi standardni oblici u ispitivanome govoru javljaju se alternativno pored oblika u kojima je ta grupa sačuvana. Tako su jednako obični oblici: *šed̑ijo*, *vid̑ijo*, *vol̑ijo*, *bol̑ijo*, *ml̑ijo* i sl. pored: *šed̑e(j)o*, *v̑ide(j)o*, *vol̑e(j)o*, *bol̑e(j)o*, *ml̑e(j)o* itd. Pitanje je da li su ti jekavski oblici nastali analogijom u odnosu na ženski i srednji rod *v̑idela*, *šed̑elo*, a prijetodno bili ikavski, kao u današnjemu standardnom jeziku, ili su, pak, ikavski oblici (umjesto nekadašnjih jekavskih) poprimiti od standarda i sušeda u čijem se govoru javljaju.

¹ Viđi: Čirgić, 2008: 109-129.

² Viđi: Čirgić, 2007.

Mihailo Stevanović drži da je u "zetsko-sjениčkim" govorima **ѣ** još prije XV. vijeka "zamenjeno sa *je* u kratkim i sa *ije* u dugim slogovima, sem u položajima ispred *o*, *j* i *lj*, gde je mesto **ѣ** dobiveno *i*: *vidio*, *sjedio* (u ekavskom *video*, *sedeo*), *sijati* (prema ekavskom *sejati*), *biljĕg* (prema ekavskom *beleg*) (Stevanović, 1974: 15). To se odvijalo prema obrascu: *vidĕo*, *sjedĕo*, *sĕjati*, *bĕljĕg* > *vidjeo*, *sjedjeo*, *sjejati*, *bjeljĕg* > *vidio*, *šedio*, *sijati*, *biljeg* radi prohodnosti i paralelno s tim: *vidĕo*, *šĕĕo*, *sĕjati*, *bjeljĕg* (odnosno *videjo*, *šĕĕejo*, *bljeljek* u govoru podgoričkih muslimana).

Premda prilikom sakupljanja građe na takve oblike u Podgorici nijesmo naišli, u Skadru je (kod muslimanskih iseljenika) potpuno uobičajeno npr. *ljublĕlĕji*, *bljelĕk* i sl., koje opisana promjena, karakteristična za većinu govora i za standardni jezik, nije obuhvatila.

U vezi s grupom *je* (kratko **ѣ**) treba napomenuti da je i u govoru Podgorice, kao i u ostalim crnogorskim govorima, jotovanje sprovedeno dosljedno. Opštercnogorski jotovani oblici sa *ć*, *đ*, *š* i *ž* ovđe su jedino i poznati, pa se Podgoričani po tome ne razlikuju od bližih i daljih sušeda. Primjera ima mnogo:

ljĕpĕći, *ljĕto*, *nĕĕgovāt*, *grōžĕĕe*, *ĕĕt*, *ĕĕtelĕina*, *šĕver*, *šĕn*, *šĕnka*, *izĕljica*, *izĕš*, *ĕĕvojka*, *ĕĕrāla*, *pōĕĕera*, *išĕĕrāt*, *ljeĕĕt*, *stĕĕĕt*, *neĕĕlja*, *poneĕĕljnĕk*, *kažĕvat*, *ĕĕĕilo*, *kažĕjĕm*; i u starim rukopisnim dokumentima: *šĕĕene*, *ĕĕe*, *neĕĕlja*, *oĕĕera*, *ĕĕĕĕta*, *ovĕĕen*, *poneĕĕeljnik*, *ĕĕĕe*, *šĕĕoĕ*, *pōĕĕer* i sl.

Za govor podgoričkih muslimana interesantno je ponašanje grupe *št* i jotovanje labijala. Grupa *št* kod njih se javlja dvojako: i u jotovanom i u neizmijenjenome obliku, tj. kao *št* i kao *šć*, mada je upotreba ove prve danas nešto češća. Tako se može čuti i *namlĕšĕĕen* i *namlĕšĕĕten* ili u istome rukopisnom dokumentu recimo: *izvješĕĕava*, *saopšĕĕena* i *izvještava*, *saopšĕĕeno*. Za razliku od njih, pravoslavne Podgoričane karakteriše neizmijenjena grupa *št*.

Jotovanje je dosljedno obuhvatilo labijale:

bj > **blj**: *blĕsĕmo*, *bljelĕk*, *ōblje*, *blĕžat*, *blĕh*, *oblĕšen*, *srbĕlĕt*, *blĕše*, *poblĕĕ*, *blĕljĕ* i sl.

plj > **plj**: *plĕsĕma*, *plĕna*, *plĕgāf*, *prekĕplĕt*, *trplĕt*, *plĕvāše*, *plĕge*, *plĕnĕt*, *pretrplĕt* i sl.

vlj > **vlj**: *vlĕra*, *nĕvlĕsta*, *vlĕrĕla*, *vlĕš*, *žĕvlĕt*, *vlĕĕe*, *vlĕĕata*, *vlĕjāt*, *vlĕštica*, *vlĕĕāše*, *vlĕrenica*, *obadĕĕma* (poslije *ispadanja v* u *obadĕĕma*), *popĕvlĕt* i sl.

mj > **mlj**: *mlĕsto*, *mlĕšĕĕ*, *mlĕrĕt*, *razumlĕt*, *zanĕmlĕt*, *namlĕšĕĕen*, *umlĕt*, *mlĕra* i sl.

Ovakvi oblici dosljedni su u starim rukopisnim dokumentima, u Skadru i kod najstarijega muslimanskog stanovništva Podgorice, dok je kod podgoričkog pravoslavnog življa ova pojava bila manje zastupljena i gotovo atipična. Ukoliko ima izuzetaka u govoru islamskoga življa, oni su posljedica školstva i govora pravoslavnih sugrađana. Danas je stanje znatno promijenjeno, kao i u većini ostalih nekadašnjih posebitosti. Kod mlađega naraštaja pomenuti oblici su u potpunosti iščezli, a kod

srednje generacije (muslimana) javljaju se naporedo s češćim nejotovanim oblicima. U skladu s nekadašnjom dosljednošću ove pojave, podgorički muslimani, što je i prirodno, ne znaju za oblike tipa: *zemja, pjeva* (< *pljeva*), *slomjen, grobje, zdravje, pjačka* koji su obični na primjer u bjelopavličkom govoru.³

Još treba napomenuti da su jotovani suglasnici *d* i *t* iz prezenta prenijeti u ostale glagolske oblike pa je u podgoričkome govoru potpuno uobičajeno:

krëcät, prifäcät, mecät, razmeçät, glöðät, oglöðät, doljicät, krëcäla, meçälji, oglöðä, vřcäla, doljicäla, proljicäla, dofäcälji, zafrkcëla i sl.,

ali danas nijesu nepoznati ni oblici s neprenesenim *ć* i *đ*.

EKAVICA

Osim ekavizama *cësta, mrëža, cërît*, koji su karakteristika i ostalih crnogorskih govora, u staropodgoričkome govoru valja izdvojiti glagol *grëjät(i)* i sve glagole dobijene njegovom prefiksacijom: *grëjëm, podgrëjë, zgrëjü, zgrëjälji*,... Proces je vjerovatno tekao ovako: *grjejat* > *grëjat*, istovjetno sa procesom u glagolu *vijäti* koji ovđe glasi *vljëjät(i), vljëjëm, vljëjälji* i sl., a nastao je jotovanjem suglasnika *v*: *vjejat* > *vljejat*.

Pored ovih oblika, zabilježen je i oblik *čövek* (naravno, izuzetno rijetko), ali nikad u neformalnom razgovoru. On nije osobina ni obrazovanih ni potpuno neobrazovanih ljudi, već samo nekih govornika čije je obrazovanje na nivou elementarne pismenosti, a i kod njih je svakako neuporedivo češći tipični oblik *čöjak* (rjeđe *čöek*). Vjerovatno u jezičkoj svijesti tih govornika nema saznanja o glasu *j* u standardnome obliku ove imenice iz koje su iščezli i *v* i *j*, pa su se poveli za ekavskim likom ove riječi koji su mogli čuti preko medija, udžbenika i sl. Ovo je objašnjenje, naravno, samo na nivou pretpostavke, ali teško da bi se moglo dobiti drugo (objašnjenje) s obzirom na to da se *j* ovđe svakako nije gubilo zbog teškoće izgovora. U prilog tome idu jotovani oblici tipa: *nëvljesta, vljëra, vljëren, vljërujëm, vljërovät*.

IKAVICA

Ikavizam podgoričkih muslimana svakako je najprepoznatljivija i najreprezentativnija osobina njihova govora, apsolutno nezastupljena u govoru njihovih hrišćanskih sugrađana i daljih sušeda. Gotovo da nema dijalektologa koji se bavio ovim dijelom crnogorskih govora, a da nije zabilježio tu njihovu osobinu. No, to su najčešće bile samo uzgredne napomene ili vrlo kratka i uglavnom teško prihvatljiva objašnjenja. Tako je porijeklo pomenute pojave ostalo do danas nerasvijetljeno. Stvar je utoliko interesantnija što se, kako je rečeno, ikavica ne javlja kod neposrednih pravoslavnih sušeda, takođe Podgoričana od davnina, a da

³ Samo u dvije riječi: *kupjen* i *primjen* iz istoga rukopisa (ali ne i u živome govoru) registrovani su ovakvi oblici s neizvršenim jotovanjem. Takvi, očigledno, izuzetno rijetki slučajevi mogli bi se opet tumačiti albanskim jezičkim uticajem jer tamo nije nepoznata promjena *lj>j* iza labijala. Vidi o tome: Pižurica, 1984: 90.

ne govorimo o nekome širemu govornome okruženju. Interesantna je ista pojava i kod prilično udaljenih plavsko-gusinjskih muslimana.

Podgorički ikavizmi javljaju se samo umjesto nekadašnjih ijekavskih oblika. Kad su u pitanju jekavski oblici, stanje je isto kao na ostalome crnogorskom jezičkome prostoru. Takvi oblici, dakle, očuvani su (osim standardnih opšteprisutnih ikavizama):

đeca, vljera, pljesme, izèla, šekirâncija, izeljica, odđčila, đevojka, zađènëm, nigde, činjët, mljësëc, nèvljesta, neđëlja, podsëtim, šënka, cërät itd.

ije > i :

vřime, ljřpo, svřt, bilři, svřukuđin, nřsam⁴, mlřiko, řiç, vřk, cřloga, ljřk, dřte, grřb, řino, nřsi, ljřgãlji, zamřnio, napřit, dõmlji, smřb, bilõga, dõmla, sřici, presnřti, ljřçijo, řinica, promřniř, strřla, ustrřljilo, strřljät, razđilřlji, trřs, bilřit, přesnřt, razbilřit, slřpãc, řitko, umřsila, smřha, vřiđëlo, ogrřsila.

Ovakvi oblici dosljedni su kod starijega muslimanskog stanovništva Podgorice i iseljenika u Skadru, a kod nešto mlađega sloja, ukoliko nijesu iščezli pod uticajem standardnoga jezika i većinskih govora, egzistiraju naporedo sa ijekavizmima, opet najčešće u zavisnosti od toga s kim učestvuju u razgovoru. Činjenica je, svakako, da su to oblici u izumiranju.

Na čuvanje ikavskih oblika u govoru podgoričkih muslimana nailazimo i u njihovim pjesmama. Te su pjesme sakupljači i muzikolozi najčešće objavljivali s ijekavskim oblicima, bez obzira na to što one i danas čuvaju svoje ikavske likove kao i neke druge govorne karakteristike muslimana ovoga kraja. Sakupljači su, vjerovatno, težili da ih prilikom bilježenja i objavljivanja što više približe jezičkome standardu, tj. književnom jeziku. Osim toga, ti su muzikolozi bili najčešće pravoslavci, pa su ih, vjerovatno, zapisivali po sopstvenome jezičkom ošećaju. Tako, recimo, u zbirci *Gradske pjesme iz stare Podgorice* nalazi se pjesma "Zaspala đevojka, brijeгу, na kamenu" (Tomić, 1997: 37), koja se sastoji od četiri distiha od kojih je svaki dvanaesterac, osim jednoga u kojem se dva puta javlja imenica *brijeg* (u ovakvome, ijekavskom obliku), pa je taj stih četrnaesterac. To nas je navelo na pomisao da je u njemu nekad bio ikavski oblik ove riječi (*brig/brik* umjesto *brijeg*), pa se tada i taj stih uklapao u cijelu pjesmu, koju od početka do kraja sačinjavaju dvanaesterci. Međutim, to je samo pretpostavka za koju nijesmo našli argumente kojima bismo je mogli dokazati. Za razliku od toga, druga pjesma iz iste zbirke, koja se takođe javlja s ijekavskim oblicima, imala je nekad ikavske oblike, i to se sa sigurnošću može utvrditi. U pitanju je pjesma koju je priređivač zbirke naslovio "Ljubio se bijeli golub sa golubicom" (Tomić, 1997: 152). Ova svatovska pjesma donedavno se pjevala kod muslimana i u njoj se uvijek javljao ikavski oblik pridjeva *bijeli*, tj. *bilji*. Alija Nametak ju je takođe zapisao kad je proučavao svadbene običaje podgoričkih muslimana i objavio je s ikavskim oblicima (Nametak, 1962). Radi poređenja, navodimo "problematične" stihove i jednoga i drugog autora. Kod Nametka oni glase:

⁴ Oblik *nisam* ovđe je dosljedan i na njega gotovo uopšte nije uticala činjenica da je samo duži (ijekavski) oblik, kao opšteprisutni i izvorni, dio standardnoga crnogorskog jezika.

Ljubio se bili golub sa golubicom,

a u pomenutoj zbirci:

Ljubio se bijeli golub sa golubicom.

Dalje, kod Nametka imamo:

To ne bio bili golub i golubica.

*Crven ti je čkljun, golube, u golubice,
crvenija medna usta u đevojčice,*

a u zbirci staropodgoričkih pjesama:

*Lijep ti je kljun golube, u golubice,
al" su ljepša medna usta u đevojčice i sl.*

Dalje se primjećuje da je svaki stih navedene pjesme trinaesterac, osim onoga u kojemu se javlja ijekavski oblik u varijanti iz pomenute zbirke.

Moglo bi se naći više ovakvih primjera, ali da ne bismo izlazili iz okvira zadate teme navešćemo još samo jedan koji je upadljiv, a javlja se u poznatoj podgoričkoj pjesmi koja je u pomenutoj zbirci objavljena pod naslovom "Haj, puče puška ledenica" (Tomić, 1997: 73). Da je pjesma muslimanska ne treba posebno naglašavati; prezime Đečević, muslimanska imena i brojni orijentalizmi koji se u njoj javljaju – dovoljno govore o tome. Pa ipak je i nju priređivač zbirke objavio s ijekavskim oblikom (*Hej, ja ne žalim bijele ruke...*), iako se sigurno pjevala s ikavskim oblikom ove riječi. Osim ovoga, svaki prvi stih u strofama pjesme o kojoj je riječ je deveterac, pa i po tome odskače od cjeline.

O pojavi nepravilnoga bilježenja muslimanskih narodnih pjesama pisao je i Rajko Cerović. interesantno je njegovo zapažanje: "Zanimljivo je da se u svijesti ne samo neobrazovanog, ili tek opismenjenog crnogorskog stanovništva, pa i inteligencije, ovo nasljeđe ne doživljava kao muslimansko, već bukvalno svoje, čak bez imalo želje za prisvajanjem tuđe baštine, ili povezivanjem šovinističke posesivnosti. U podgoričkoj pjesmi 'Mlada Jelka ljubi Janka', junaci, odnosno imena učesnika u ljubavnoj drami su pravoslavna, ali muzički obrazac pouzdano je muslimanski" (Cerović, 2000: 223). Cerovićevo zapažanje u potpunosti objašnjava pojavu ijekavizacije u navedenim muslimanskim pjesmama Podgorice, tako da bi sva dalja objašnjenja bila izlišna.

U genitivu množine riječi zamjeničke promjene nema ikavskih oblika. Uobičajeno je: *ovijā, vāšijā, cīljijā, tījā, mālījā, nījhnijā, vĕljikijā* i sl. Vjerovatno su navedeni oblici nastali prije no što je proces ikavizacije započet, pa su kao takvi očuvani i kod muslimana. ikavski oblici u ovome slučaju mogu se sresti samo u starim rukopisima, opet naporedo s tipičnim, ali budući da ih nema ni u Skadru ni kod najstarijih govornih predstavnika u Podgorici, vjerovatno je u pitanju prilagođavanje standardu, a ne realno govorno stanje. Na to upućuje i nepostojanje takvih oblika i u govoru pravoslavnih Podgoričana, kao i u bližim i daljim crnogorskim govorima.

Oblici tipa: *jednīm, tīm, mojīm, njožzinīm, svàkojīm, Hātinīm, mājkinīm, tvōjīm* i sl., uobičajeni su u ovih govornih predstavnika. Sasvim rijetko javljaju se u govoru oblici: *tījēm, ovījēm, jagnjēcijēm* i sl. Takvi (duži) oblici su znatno češći u starim rukopisima iz vremena Kraljevine Crne Gore, pa je ta pojava u njima vjerovatno opet u skladu s tadašnjom pisanom i većinskom govornom praksom, a ne s realnim stanjem govora jer je i kod iseljenika u Skadru vrlo rijetka, gotovo zanemarljiva, te bi se stoga moglo zaključiti da oni u ovome govoru imaju status reliktnih oblika.

Govoreći o izuzecima ikavizacije nekadašnjih ijekavskih oblika, Mihailo Stevanović kaže: "Izuzetno, ako *ije* dođe na kraju reči, onda ostaje neizmenjeno: *prije, poslije, ovudije*" (Stevanović, 1933-4: 26). Međutim, ovo je samo djelimično tačno, naročito kad su u pitanju primjeri koje je ovaj istaknuti jezikoslovac naveo. Oblici *poslije* i *ovudije* u govoru o kome je riječ nikad se ne javljaju, nema ih ni u starim rukopisima, a rijetki su i kod obrazovanih ljudi. Oni uvijek glase *pōtlje* i *potōlje*, i danas vrlo rijetko *pōslje*, (nikad: *poslije*, ali ni *posle*), *ovūdīn, ovūdīnake, tūdīn, tūdīna, tūdīnake, kūdīn, kūdīna, kūdīnake* (naravno, u govoru relevantnih informatora). Oblici s neizmijenjenim *ije* na kraju riječi neuporedivo su češći od onih u kojima je došlo do ikavizacije toga tipa, ali ipak i danas se mogu naći rijetki i usamljeni slučajevi u kojima je takav proces izvršen. Treba naglasiti da su ti oblici bili rijetki i u onih informatora kod kojih su zabilježeni i da su uporedo sa takvima egzistirali duži oblici istih riječi. Naišli smo na samo dva primjera ove vrste: *dvī* i *nī*. Na prvi primjer naišao je i Alija Nametak: *Imam dvi đevojke* i *Imam dvi kćeri* (Nametak, 1962: 190). Teško bi bilo reći danas da li su ti oblici nekad bili češći, pa se u novije vrijeme asimilirali po ugledu na većinski govor, ili je proces tekao drugačije: možda je do njihove ikavizacije došlo kasnije, u vrijeme kad su okolnosti bile takve da pojava ijekavizacije uzme većeg maha.

Osim pomenuta dva, prisutan je i još jedan primjer koji stoji protiv tvrdnje da se *ije* na kraju riječi nije ikaviziralo. To je treće lice aorista glagola *umrijeti*. Za razliku od dva prijedno navedena primjera, koji se javljaju alternativno, i u ijekavskome i ikavskom obliku, ovaj primjer u govoru podgoričkih muslimana uvijek glasi *ūmrī*. Dakle, uvijek je ikaviziran. Posebno je pitanje da li je do toga oblika došlo analogijom prema oblicima pomenutoga glagola u ostalim licima aorista, đe su postojali svi uslovi za vršenje ove pojave (jer je slog u njima zatvarao suglasnik), ili je pak u pitanju zaseban proces ikavizacije ijekavskih oblika u posljednjem otvorenom slogu u riječi. Moguća su oba procesa.

Mihailo Stevanović dalje o iščezavanju ikavice u govoru koji se ispituje kaže sljedeće: "Samo starije stanovništvo i ono što ne izlazi iz svojih mahala staroga dela varoši ima tipičan izgovor. U mlađeg sveta, koji je već svuda, sem u crkvi, zajedno sa pravoslavnim življem, današnja vrednost *ṭ* nije ni *i*, ni *i'* a ni *i^e*, nego isto ono što kod njihovih pravoslavnih sugrađana – *ije, ije* ili *ie*, prema tome da li je glas *j* jak, slabiji ili potpuno reduciran. Ne može se sporiti da se i energičnije izgovara nego *e*" (Stevanović, 1933-4: 26). Sigurno je da je osipanje muslimanske populacije iz Podgorice i sve veći priliv hrišćana iz okolnih plemena te novi način života i neminovnost miješanja stanovništva u novim društvenim okolnostima, bio glavni faktor (pored školstva i nešto kasnije medija) gubljenja ove jezičke osobine, ali je malo vjerovatno da je ona već bila iščezla u tolikoj mjeri da su razlike bile istrvene u vrijeme kad je ovaj proučavalac obrađivao problem o kome je riječ (1926,

1927, 1928). Da je tako, o njoj danas ne bi bilo ni pomena u živome govoru ovoga stanovništva, a ona je prisutna čak i kod generacija rođenih desetak godina pošto su istraživanja pomenutoga jezikoslovca obavljena. Moguće je da je Stevanović dolazio u kontakt samo s muškarcima, uz to relativno obrazovanim, koji su "namještali govor"⁵ pa ga je to navelo na pogrešne zaključke. Ženska populacija je manje dolazila u kontakt s inovjercima, vrlo kasno je i prihvaćeno školovanje ženske dce, te se kod njih ova osobina zadržala do danas. Iz istih razloga, ikavica je danas mnogo bolje očuvana u Tuzima nego u Podgorici.

Različite su teorije o zagonetnome prisustvu ikavizama u ovome govoru, a mogle bi se svesti na četiri:

1. Ikavizmi podgoričkih muslimana autohtona su pojava na njihovome terenu.
2. Ikavizmi su posljedica uticaja bosanskih muslimana ikavaca.
3. Ikavica je ovđe nastala iz hira, iz želje da i jezički, kao i staleški, budu iznad njihovih pravoslavnih komšija.
4. Blizina albanskoga jezika uticala je na formiranje ove pojave.

Prije nego što iznesemo sopstveni stav o pojavi o kojoj je riječ, prikazaćemo ukratko mišljenja zastupnika ovih teorija. Pavle Ivić smatra da je ta jezička osobina podgoričkih muslimana autohtona, a ne uvezena. "U govorima podgoričkih i gusinjskih muslimana imamo $\bar{i} < \bar{\varepsilon}$ dugo (*brîg, dîlîit*), tako da su ovo u stvari ikavsko-jekavski govori. Malo je verovatna iznesena pretpostavka da se ovaj refleks razvio pod uticajem govora bosansko-hercegovačkih muslimana: kad veliki deo muslimana u samim tim oblastima čuva jekavštinu uprkos bliskog susedstva s ikavcima, kako onda razumeti odlučujući uticaj ikavaca na ovolikoj daljini? Uostalom, i ti mnogobrojni jekavski muslimani mogli su uticati i sami, naravno u smislu čuvanja *ije*, utoliko pre što su geografski bliži. Pre će biti da je glasovna evolucija išla od \bar{i} ka $\bar{\varepsilon}$ " (Ivić, 1985: 211-212). Mišljenju Pavla Ivića, osim navedenih primjera koji treba da glase *brîk* i *dîlîit*, nema se što prigovoriti. Stevanović zastupa i jednu i drugu teoriju, pa tako u svojim objašnjenjima, reklo bi se, postaje donekle i kontradiktoran. S obzirom na važnost ove pojave, navodimo njegovo objašnjenje u cjelosti: "Ima čitav niz dijalekata između ovih i pravih ikavskih govora Bosne, Hercegovine i Dalmacije. Sam taj fakat govori protiv pretpostavke da su udaljeni, bosansko-zapadnohercegovački i dalmatinski govori, preko istočnohercegovačkih i južnodalmatinskih, te preko govora zapadne Crne Gore (bjelopavličkog i bokeljsko-katunskog) mogli svojim uticajem tako daleko dosegnuti, a da na teritoriji koja ih deli od istočnogorskog nigde ne ostave traga. Ali druga jedna, vrlo poznata, činjenica da je na razliku vrednosti starog $\bar{\varepsilon}$ uticala verska razlika stanovništva u ikavskim krajevima, s obzirom na to što se izgovor samo muslimana crnogorskih podudara s izgovorom njihovih jedovernika u Bosni, govori za pretpostavku da je na neki način moralo biti ugledanja na ikavske govore. Ono malo zaostalih muslimana u gradovima crnogorskim (a najviše ih je u Podgorici) običajima i načinom života slično je sa bosanskim muslimanskim stanovništvom. Ja verujem da tu ima nešto nameštenosti, tj. da su se ovi malobrojni povodili za svojom verskom

⁵ Na slične probleme "namještanja govora" i sami smo nailazili kod pojedinih govornika koji su se trudili da tako pokažu svoju obrazovanost i pismenost.

braćom. Pitanje je još, ukoliko su i na koji način s njima dolazili u vezu. Glavno zanimanje crnogorskih muslimana, i ranije je bilo, i danas je trgovina. Trgovačku robu dobavljali su najviše iz 'Austrije' – iz Trsta, Rijeke, Sarajeva i dr. gradova na toj strani. Tamo su dolazili u dodir s bosanskim muslimanima. Sem ovoga postoji i rodbinskih veza. Jedan stari muslimanin u Podgorici pričao mi je da se njegov otac doselio negde iz okoline Jajca i da ima još njih poreklom otuda. Već ženidbene veze, bile su i ranije, i sada su dosta česte. Najzad, u toku XIX veka i pre za vojevanja crnogorskih s Turcima bilo je vrlo čestog mešanja vojske skadarskih i bosanskohercegovačkih paša. To znači da su imali dovoljno prilike za međusobno upoznavanje, pa nije nemoguće da su jedni nastojali podržavati druge i u govoru.

Po mojoj pretpostavci ovo je podražavanje samo pomoglo jedan uočljivo glasovni proces. U *ije* nemamo pun nego samo manje ili više reduciran glas *j*, često jednu vrstu nesložnog *i*. Ova nesložnost nekিপута je apsolutna da se između *i* i *e* ne čuje nikakav glas, a iza ove redukcije poslednji je vokal u *ie* prema prvom mogao dobiti nešto zatvoreniji karakter – preći u određeni glas *i*, a ovaj će dublet, prirodno je, dati jedno vrlo dugo *i*, kakvo i jest ono u ikavizmima crnogorskih muslimana" (Stevanović, 1933-4: 25).

Stevanović prenačlašava uticaj doseljavanja bosanskih muslimana, odnosno genetske veze podgoričkih muslimana sa Bosnom, koje realno nijesu takve. Dalje, za vrijeme turske uprave Podgorica je administrativno pripadala Skadarskom vilajetu, a ne Bosni, pa i to umanjuje značaj bosanskoga jezičkog uticaja. Da se ova osobina razvila pod tim uticajem, njena bi se pojava prije mogla očekivati u Nikšiću (koji je administrativno pripadao tim krajevima za vrijeme turske uprave) nego u Podgorici. Kad su u pitanju bračne veze, više ih je bilo iz Skadra nego iz Bosne. Bavljenje trgovinom nije zahtijevalo neko duže zadržavanje u mjestu đe se ona obavljala (a i tu je veza sa Skadrom mnogo bitnija nego ona sa Bosnom), pa bi se teško na taj način mogla u ovakvoj mjeri ustaliti neka jezička osobina. A sve i da jeste, postavlja se pitanje: Zašto ikavica nije dosljedno usvojena? Izgovor riječi: *vljĕra*, *mljĕra* i sl. svakako je teži nego u oblicima *vĕra*, *mĕra*, *mĕsĕc*, pa bi to onda "uprostilo izgovor". Prije bi se ova osobina mogla očekivati kao uvezena zamjena za suglasničke grupe "teške za izgovor", poput jotovanih labijala. Ako su podgorički muslimani, podražavajući bosanske ikavce prihvatili od njih *i* kao zamjenu za dugo *ĭ*, zašto se onda ti ikavski oblici ne javljaju dosljedno i kao zamjena za kratko *ĭ*? Budući da je porijeklo podgoričkih muslimana slovensko, da potiču iz Crne Gore a ne iz Bosne (osim možda usamljenih izuzetaka), porijeklo ikavice ne može se objašnjavati genetskim vezama niti preseljenjem te osobine iz "nekadašnje domovine". Sve porodice znaju za svoje porijeklo prije islamizacije, a ono je uglavnom iz bliže okoline Podgorice. O tome svjedoči knjiga *Prezimana u Crnoj Gori* Vukote i Akima Miljanića,⁶ a izuzetno rijetka odstupanja u tome pogledu ne mogu biti od presudnoga niti velikog značaja. I konačno, ne može se govoriti o malobrojnosti populacije o kojoj je riječ u vrijeme formiranja ikavizama u jeziku njezinih govornih predstavnika. Oni se formiraju upravo u ono vrijeme kad je brojčanost te populacije bila tolika da joj je mogla obezbijediti samostalni razvoj određenih jezičkih posebitosti, bez neke posebne mogućnosti (niti potrebe)

⁶ Viđi: Miljanić, 2002.

za podražavanjem govornih predstavnika iz bližega i daljeg okruženja. S opadanjem broja tih predstavnika javlja se upravo obrnut proces – proces ijekavizacije i prilagođavanja većini, o čemu i sam M. Stevanović piše i jedno objašnjenje pobija drugim. Što se pak samoga objašnjenja procesa deijekavizacije tiče (glasovnim putem), osim dijela o podražavanju, mišljenje ovoga istraživača u potpunosti je prihvatljivo.

Dušan Ičević ide još dalje od Stevanovića, pa kaže: "Moguće je da su muslimani namjerno, svejedno kako ikavizmi dospjeli u Podgoricu, htjeli da se i na taj način, jezički, odvoje i razlikuju od pravoslavne raje u varoši i okolini, i da pokažu da su prepoznatljiviji i po jeziku, viši" (Ičević, 1996: 130). Još je radikalniji stav Dragoljuba Majića: "Naši muslimani, prvenstveno age i begovi, oholi zbog svojih povlaštenih položaja i velikog imovnog proprijeteta, fantastični i okrutni prema ostalom življu, "vlasima" i "raji", nastojali su da se sasvim razlikuju ili odlikuju od ostalih stanovnika. Oni su stvarali sebi drugačiji način života, nosili drugojače odelo, imali drugojače običaje, drugojače ponašanje, pa i sam govor. Pun turcizama i istočnjačkog kolorita, govor Srba muslimana u opšte čini zasebnu govornu grupu u srpsko-hrvatskom jeziku. Muslimani Podgorice i Zete, pored opštih crta čisto muslimanskog govora, pribavili su sebi još jednu govornu odliku: ikavizam zapadne Bosne i Hercegovine, narečje kojim se služe njihovi jednovernici tamošnjih krajeva. Ikavizam je, verovatno, došao k nama na ovaj način. U toku turskog gospodarenja turska stajaća vojska prolazila je kroz naše krajeve i bavila se u njima. U Podgoricu su dolazile vojničke trupe iz Bosne-Hercegovine, u kojima je bilo svakako i dosta ikavaca, tj. vojnika sa zemljišta zapadno od Bosne i Neretve. Verovatno da su starešine te bosansko-hercegovačke vojske koja se bavila u Podgorici bile mahom ikavci. Naši begovi i age, dolazeći s njima u dodir, družeći se s njima i prijateljeći se, uzimajući njihove kćeri i sestre za žene, popimali su ikavsku osobinu njihova govora. Od aga i begova primio je tu govornu crtu i ostali muslimanski živalj. Tako su se naši muslimani i u pogledu govora i narečja odvojili od 'kaura' i rataja pravoslavnih" (Majić, 1930: 35). Teško da bi se bilo koja od navedenih Majićevih pretpostavki mogla uvažiti. U vrijeme formiranja ikavskih oblika ovaj sloj je svakako imao zagarantovano povlašćen položaj u društvenoj hijerarhijskoj ljestvici tako da im jezičke razlike toga tipa nijesu bile potrebne. A i teško bi se moglo zamisliti neko vijeće aga i begova, jezički potpuno neobrazovanih, na kojemu se donosi odluka o planskome procesu deijekavizacije. Dalje, oficiri nijesu na putovanja vodili svoje kćeri i sestre kako bi ih udomili na nekome od svojih konačišta. Dakle, sve ove Majićeve pretpostavke čak su ispod nivoa proizvoljnosti, proizašle su iz ideologije koju je vrijeme pregazilo, pa njihovu invalidnost nije potrebno posebno tumačiti.

Vojislav P. Nikčević i Mato Pižurica pojavu ikavizama o kojima je zbor dovode u vezu s albanskim jezikom. M. Pižurica, govoreći o monoftongizaciji pojedinih diftonga u albanskome jeziku i o uticaju toga procesa na stvaranje mrkovićkih ekavizama, kaže: "Nije nemoguće, slijedeći ovu ideju, na sličan način objasniti plavsko-gusinjski, pa možda i podgorički (muslimanski) ikavizam." (Pižurica, 1984: 89) V. Nikčević smatra da "teško je povjerovati u Majićevu pretpostavku da je u toj autohtonoj alternanti glasa i fonema *j* došlo na bazi identifikovanja podgoričkih, plavskih i gusinjskih Muslimana s njihovijem jednovjericima ikavskim Bošnjacima i katoličkim Hrvatima u zapadnoj Bosni. Protivu toga govore blizina, susreti,

dodiri i međusobna preplitanja rečenijeh mjesnih govora crnogorskih Muslimana s albanskim jezikom." (Nikčević, 2001: 84) To ima potvrdu i u njegovim riječima: "Isti se slučaj zbio i u govorima podgoričkih i plavsko-gusinjskih Muslimana, pa i u govoru crnogorskoga pravoslavnog stanovništva u Vraki kod Skadra. I u njima je zacijelo pod uticajem albanskog jezika stvarno došlo do sažimanja *i(j)e* u *ī* (*brīg, dīlīt*). Dogodilo se takođe kao sekundarna pojava u primarnome izvornom ijekavskome izgovornom kompleksu." (Nikčević, 1997: 127) Međutim, ovđe se ne smije odbačiti mogućnost da je (ukoliko u govoru pravoslavnoga življa u Vraki, koje je tamo odselilo iz Zete, postoje ikavizmi, a na osnovu materijala kojim mi raspoložemo nijesmo mogli naći potvrde ikavizma u govoru Vračana) *potencijalni* ikavizam Vračana potekao upravo od govora podgoričkih muslimana sa kojima su bili u direktnome kontaktu dok su naseljavali Zetu, tj. da su ga Vračani usvojili od ovih drugih. Kao takvoga (kao već formiranu jezičku osobinu), oni su ga mogli prenijeti sa sobom u novu naseobinu, a onda govor Vračana ne bi mogao poslužiti kao neoboriv dokaz za objašnjenje pojave o kojoj je riječ preko uticaja iz albanskoga jezika. No, ni taj se uticaj, u svakom slučaju, ne smije zanemariti.

Takođe, postoji još jedno vrlo moguće objašnjenje podgoričke ikavice (bar kad su neki oblici u pitanju). To je analogija, koju začudo nijedan od ovih istraživača nije uzimao u obzir. Kad su u pitanju oblici: *dōnīt, pōnīt, prēnīt* i sl., nije nemoguć analoški način njihova razvoja. Naime, u muškom rodu radnoga glagolskog pridjeva oni u govoru o kome je riječ (i šire) glase *dōnō, pōnō, prēnō*. Kao takvi (tj. ikavski), mogli su se prenijeti u ženski i srednji rod (*dōnīla, pōnīla, prēnīla; dōnīlo, pōnīlo, prēnīlo*), a odatle i u oblike infinitiva koji su i u današnjem govoru tipičnih predstavnika ove populacije (i to ne samo najstarijih) upravo takvi, tj. ikavski.

Na osnovu svega što je rečeno i na podlozi sinhronoga i dijahronoga stanja ove pojave, moglo bi se sa sigurnošću zaključiti da je u pitanju autohtona pojava na ovome terenu koja je nastala osobenim glasovnim putem kakav pominju M. Stevanović i P. Ivić. Nepostojanje čvršćih dokaza koji bi upućivali na njeno bosansko porijeklo, kao i nepostojanje još nekih sličnih osobina za koje bi se moglo utvrditi da su potekle s toga jezičkog terena, minorizuju mogućnost da je do njene pojave u govoru o kojemu je riječ došlo prenošenjem s bosanske jezičke teritorije. S obzirom na učestalost i vrlo bitna jezička preplitanja s Albancima, đe albanski ima funkciju jezičkog adstrata, ne smije se odbačiti teza o mogućem albanskom uticaju na ovaj proces jer tome jeziku nije nepoznata monoftongizacija diftonga *ie*.⁷ Mi smo skloni mišljenju da je na taj proces uticalo nekoliko faktora (koji su već navedeni), a ne samo i isključivo jedan, ali su svi oni ipak bili u funkciji učvršćivanja i ustaljivanja jednoga izrazito glasovnoga procesa. Oblici tipa *dīte, diete, diete* i sad su prisutni, vjerovatno kao produkti do kraja još uvijek nedovedenoga procesa ijekavizacije, pa sve to upućuje na zaključak da je ikavizacija ovđe bila glasovni proces uproščavanja nekadašnjih ijekavskih oblika sljedećim putem:

ije > i e > ie > i^e > ī.

Činjenica da su samo podgorički i plavsko-gusinjski govori (islamskoga stanovništva) u crnogorskome jeziku jekavsko-ikavski nerijetko je upućivala

⁷ Viđi: Đokaj, 1984: 183.

istraživače na zaključak da je vjera imala presudan faktor na pojavu ikavizma koji se tumačio preko uticaja ikavskih muslimanskih govornih sredina sredina iz kojih se takav odraz staroga *jata* navodno prenio. Dosad smo već ukazali na manjkavosti i nedostatke tih teorija. No, sigurno je da je vjerska pripadnost ipak odigrala odlučujuću ulogu u tom pogledu. Kako je pokazano, ta uloga nije se sastojala u povodjenju niti podražavanju bosanske ikavice, a ovaj govor i nije ikavski nego jekavsko-ikavski s pravilnom zamjenom ijekavskih oblika ikavskim i dosljednim čuvanjem jekavizama. Vjera, kao objedinjavajući faktor jednoga dijela populacije, uticala je da se rečena osobina razvije u okviru te grupe i kao takva u njoj očuva pod uticajem veza koje su je (grupu) obdržavale kao cjelinu, a nastanak ikavskoga alternanta već je objašnjen glasovnim putem. Kako nema istorijskih potvrda koje bi išle u prilog tezi da je podgorički ikavizam bosanski import, ta se teza ne može posmatrati drugačije nego kao proizvoljna i suviše slobodna konstatacija. Za razliku od toga, u jednom dijelu Hrvatske, u Slavoniji, postoji govor koji je u pogledu jata identičan s govorom podgoričkih muslimana. To je ikavsko-jekavski govor slavonske Posavine koji se prostire "između ikavskih govora (od Bebrine i Banovaca zapadno od Broda pa do Gunje i Rajevog Sela na istoku) i dopire duboko u unutrašnjost Slavonije do Gorjana iznad Đakova. Ikavskojekavski su govori slavonskoga dijalekta i u sjeveroistočnoj bosanskoj Posavini." (Kolenić, 1997: 105) Te govore opisali su dijalektolozi Stjepan Ivšić (1913) i Ljiljana Kolenić (1997)⁸. Toliku podudarnost, koliko nam je poznato, nije moguće naći u bosanskim (muslimanskim) govorima, a ovdje je riječ o vrlo udaljenome (i za današnje prilike) govoru katoličkih Hrvata u Slavoniji. Osim toga, slavonski govori poznaju još neke osobine koje se javljaju u govoru podgoričkih muslimana, kao što su: dvoakcenatski sistem, analoško *-u* u 3. licu množine prezenta (*radu, zboru, nosu* i sl.), umekšavanje glasa *l* ispred *i* (*biljit, moljit, gljista* i sl.), nastavak *-om* u instrumentalu jednine imenica *i*-vrste (*soljom, mašćom* i sl.), glagolski prilog sadašnji bez krajnjega *-i* i sl.⁹ Pobrojane osobine bile bi neopreznome dovoljne da ih poveže s migracijama ili podražavanjem govora. No, ovdje se sličnosti ne mogu dovesti u vezu s vjerskom pripadnošću govornih predstavnika, a velika udaljenost anulira mogućnost povodjenja jednih za drugima. Takođe, nema podataka o migracijama stanovništva iz Podgorice u navedene slavonske krajeve niti obrnuto. Osim toga, navedene sličnosti javljaju se u slavonskim govorima, ali ne uvijek i u ikavsko-jekavskim tamošnjim govorima, što je vrlo bitno za ovu problematiku jer upućuje na činjenicu da su se pobrojane osobine razvijale autohtono i samostalno u dvama prilično udaljenim govorima koji nijesu mogli uticati jedni na druge. To rječito govori protiv suviše slobodnih teorija o nastanku podgoričke muslimanske ikavice kao *nameštenosti* i *povodjenju za svojom vjerskom braćom*. Govoreći o Ivšićevoj interpretaciji ikavsko-jekavskih slavonskih govora, Ljiljana Kolenić kaže: "On isključuje mogućnost utjecaja ikavskih govora na jekavske i obrnuto. Kada bi se radilo o međusobnom utjecaju jednih govora na druge, onda bi u Sičama koje su okružene ikavcima, odraz jata bio ikavski, a nije. Stjepan Ivšić tvrdi da se ikavskojekavski odraz jata ovdje samostalno razvio pod utjecajem unutarnjih utjecaja. Da je riječ o samostalnu razvitku, a ne miješanju govora, vidi se i po tome što postoji pravilo (dugi jat daje *i*, kratki *je*)." (Kolenić,

⁸ Viđi i: Lisac, 2003: 32-36.

⁹ Viđi: Kolenić, 1997: 104-113.

1997: 105) Ovakva argumentacija primjenljiva je i kad je u pitanju objašnjenje porijekla podgoričkoga muslimanskog ikavizma. Govoreći o problemima naše istorijske dijalektologije, Milan Moguš je istakao kako je doskora najčešće pridavan prevelik značaj migracijama (stvarnim ali i nepotvrđenim) za objašnjenje onih jezičkih fenomena kojima nije bio lako odrediti porijeklo ili im dati prihvatljivo objašnjenje. Takav slučaj je bio i s objašnjenjem ikavizma u govoru podgoričkih muslimana. Nasuprot tome, M. Moguš nalazi "da se određeni procesi [jezički – A. Č.] mogu odvijati paralelno u više sredina te ih ne treba tumačiti samo plodom migracijskih nanosa ili hipotetičnog supstrata" (Moguš, 1995: 21). To se lijepo ogleda i na primjeru podgoričke ikavice.

LITERATURA

Rajko Cerović, "Muslimansko narodno lirsko stvaralaštvo na tlu Crne Gore", *Almanah*, br. 13-14, Podgorica, 2000.

Adnan Čirgić, *Govor podgoričkih muslimana (sinhrona i dijahrona perspektiva)*, Institut za crnogorski jezik i jezikoslovlje "Vojislav P. Nikčević", Cetinje, 2007.

Adnan Čirgić, "O klasifikaciji crnogorskih govora", *Lingua Montengrina*, časopis za jezikoslovlje, književna i kulturna pitanja, br. 2, Institut za crnogorski jezik i jezikoslovlje "Vojislav P. Nikčević", Cetinje, 2008.

Đerđ Đokaj, "Neke karakteristike govora Albanaca u Crnoj Gori i uzajamni uticaji crnogorskih i albanskih govora", *Crnogorski govori*, knj. XII, CANU, Titograd, 1984.

Dušan Ičević, *Moja Podgorica*, Narodna biblioteka "Radosav Ljumović" i Kulturno-prosvjetna zajednica Podgorica, 1996.

Pavle Ivić, *Dijalektologija srpskohrvatskoga jezika (Uvod i štokavsko narečje)*, Celokupna dela, knj. II, Novi Sad, 1985.

Stjepan Ivšić, "Današnji posavski govor", *Rad*, 196 (str. 124-254) i *Rad*, 197 (str. 9-138), Zagreb, 1913.

Ljiljana Kolenić, "Slavonski dijalekt", *Croatica*, br. 45/46, 1997.

Josip Lisac, "Slavonski dijalekt – nenovoštokavski arhaični šćakavski dijalekt", u: *Hrvatska dijalektologija*, I. knjiga, Zagreb, 2003.

Dragoljub Majić, "Otkud ikavizam kod naših muslimana?", u: *Godišnjak nastavnika podgoričke gimnazije*, Štamparija Ujedinjenje, Podgorica, 1930.

Vukota Miljanić i Akim Miljanić, *Prezimana u Crnoj Gori*, Beograd, 2002.

Milan Moguš, "O problemima naše povijesne dijalektologije", *Hrvatski dijalektološki zbornik*, knj. 9, Zagreb, 1995.

Alija Nametak, "Neki narodni običaji i lokalne tradicije muslimana u Podgorici", *Glasnik etnografskog muzeja na Cetinju*, knj. 2, Cetinje, 1962.

Vojislav P. Nikčević, *Crnogorski jezik*, Tom II, Matica crnogorska, Cetinje, 1997.

Vojislav P. Nikčević, "Neke osobenosti jezika muslimanskog naroda u Crnoj Gori", *Kulturni identitet muslimanskog naroda u Crnoj Gori*, Matica muslimanska Crne Gore, Podgorica, 2001.

Mato Pižurica, "Tragovi međujezičkih dodira u govorima Crne Gore", *Crnogorski govori*, knj. 12, CANU, Titograd, 1984.

Mihailo Stevanović, "Istočnocrnogorski dijalekat", *Južnoslovenski filolog*, knj. 3, Državna štamparija Kraljevine Jugoslavije, Beograd, 1933-4.

Mihailo Stevanović, *Savremeni srpskohrvatski jezik* (Gramatički sistemi i književno-jezička norma), I. Uvod. Fonetika. Morfologija, Treće izdanje, Naučna knjiga, Beograd, 1974.

Niko Tomić, *Gradske pjesme iz stare Podgorice*, Kulturno-prosvjetna zajednica Podgorica / Kulturno-umjetničko društvo "Stanko Dragojević", Podgorica, 1997.

"THE REPLACEMENT OF JAT" IN THE VERNACULAR OF OLD PODGORICA

SUMMARY

The purpose of the paper is to give an overview of the specific 'replacement of jat' in the vernacular of Podgorica, which resulted in a strict linguistic distinction between the representatives of various confessions in this town (Muslims and Christians). Special attention is placed on the ikavica spoken by the Muslims in Podgorica as a phenomenon which caused different interpretations by different authors and which is due to the fact that its existence is not typical of Montenegro where ijekavica is spoken. On analyzing all the previous interpretations of this phenomenon, the author gives his own explanation concluding that it represents a case of an autochthonous vocal process.

KEY WORDS: *Podgorica, Montenegrin language, speech, ikavica*

PRILOZI

Fahrija Mučić, rođ. Ljaljević (110 godina), Podgorica

U Podgöricu sa se i rödila i üdala i ödeçila i ëvo me i danäs. Nigde ga nïsam is Podgörice ljüljälä. Svë ovöðën. Cïlöga vïka. ... Pönešto sa zapäntila. Jësam, jësa, bögomi, upäntila vöjsku krälj Niköla kat je bëjo. Znäm i kat öjde önda nëgde püt... nëgde e hodïjo pö svïtu... Ništa nïe imälä Podgörica. Dëse-dvanëjs radnjä su bilji, kähve, kähvu da popijë pred onöm rädnjöm, nigde ništa... Rät. Mï smo bilji u Podgöricu. Is Podgörice sväko utëce. Nö Smaïlj e imä jëdno diete, a jâ imäm çëtvaro-pëtoro ljïpe decë. Kat jâ u Hasäna Jëvrïca. Itäljija. Nëma vodë nigde. Trçü Täljijani za ženäma. Ne möš izäc, müka vëljä. Ubüci näjgorë, kâ siröta, i onäko da je çöjak grdan, da nije ubüçën. Jâ ötidni u Hasäna Jëvrïca, nïsmo daljëko bilji. Jâ tàmo. Rëkoh: "Hasänaga, štö çinjïš?" – "Evo me – velji – svë sa pöslä u Arbäniju, a jâ sa östâ u kücü säm." – Jâ rëko: "Ö-lj mi dät övi sïc vodë? Nëmäm ga ökljë üzët." – Velji ön: "Ü, öcü, kâko ne. Çijâ si tî?" – Jâ rëko: "Bïšä Müçïca žëna, Hajdära Ljaljöca kécër." – Pâ velji: "Štö si tî ovämo?" – Jâ rëko: "Döma." – "A dë ste vî?" – Jâ rëko: "U kücü, bögomi." (...) – "A imäs lji köga ü Tüze? Imäs-i köga u Arbäniju? Viđi – velji – žïva bëla. Sprëmi dëcu i üdi ü Tüze, jâ ti veljim." – "Ü, kükavice". Ja kažüjem stâröj. – "Häjde – velji – Smaïlja nïko ne dïra. Smaïlj je sväçi." Öna mëne na vř glävë. Ü, kükavice. A Smaïljöjca, i öna täkö. Jëdno dite pot päzühe möže, nö jâ ne mögu – dëca vëljä, ljïpa, grïh Böžä. Te ti jâ späküj se i ü Tüze. Ni svëkrvi ni do svëkrvë. Jë lj da me püštï, jë lj da me izagnâ? Nëka me izagnâ. Jâ öjdöh. Alji jâ nëcu da çäšim. Jâ höcü da idem za Arbäniju. Vözäše Ahmët Hadžimühöca. Jâ ti se ljïpo sprëmi, ja ljïpo ötljën, jâ ü Tüze. A ö Tüza sämo bericät-versün. Is Tüzä za Arbäniju. Srëtoše, žëno, a doçëkäše. Šës kücä bräçë Bïšöve, tö se nije znälo dë smo hodïlji, kâko su ne držälji. Èvo Smaïljöjca zä mnöm, prävo u Arbäniju. – "Ü, a štö si döšla? A štö? Vi se ne božite." Srëtoše ne, doçëkäše ne – vljërovät ne möš. Döde dän da se vräçëmo. Šedï Bïšö na hajät i oväkö je sagnüjo glävu. Jâ çüšni dëte: "Häjte – rëko – ëvo vi täta." Oväkö je streknüjo kat je viđïjo dëcu... Potölje smo stojälji u Muljëšköca küce. Ötolje smo dïglji u Podgöricu. Ah, mlögo me jäda übïlo svakojäköga. Müka vëljä, bögomi... Austrïja kat je döšla, znäm imälji smo kräve i sïno vëljiko, pa mäknï svï onäj bakär sa zïdövä pa ü sïno da ga krijëmo. Aüstrija da ga üzme bakär. Bakär träžähü... I komïti su bilji, pa su svë dïglji... Päntim, kâko ne päntim. Gřdne su ne östävïlji bez nigde ništa i ubïše dvöjcu-tröjcu. Nïsu ne pljäçkälji tëke jednöm, no dväpüt su ne pljäçkälji. Mlögo ne jäda übïlo. Nö, kät su živöti östävïlji, svë neka idë. Öni su döšlji sve türke da pobijü, alji hi Bök nïje dä. Smëlo hi je türskö döbro, te su pljäçkälji pa nïsu imälji kät bët. Bök hi nïje dä. Alji döbro je kät çöjak östänë žïf... Jâ sa imälä çëljädi: domaçina i trï dëvëra i svëkrvu. Svë zäedno dok se Smaïlj öženïjo i više. Jëdnim smo dühöm disälji. Tepcïju nä glävu – na Moräçu da perëm. A sät je rahätläk vëljikï i öpët i se krïva. Pïtaju me unüçät da i pöjem. Jâ ne mögu pöjät. Mëne su dëca ümrlji...

